

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС
ИНСТИТУТИ**

Иқтисодиёт ва менежмент _____ факультети

Индустриал иқтисодиёт фанидан

КУРС ИШИ

**Мавзу: Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхонанинг
моддий ресурсларга бўлган талабини аниқлаш**

ИК-316 гуруҳ талабаси

Бажарди: Х.Нўмонов

Текширди: З.К.Рахимов

Самарқанд – 2019

Режа:

Кириш.....	3
1. Моддий ресурсларнинг иқтисодий табиати ва корхона фаолиятида тутган ўрни.....	5
2. Моддий ресурсларни таҳлил қилишнинг объектив зарурияти.....	9
3. Айланма маблағларнинг иқтисодий моҳияти ва корхона фаолиятидаги роли.....	13
4. Айланма маблағларнинг таркиби, тузилиши, шаклланиш манбалари ва уларни нормаллаштириш.....	15
5. Айланма маблағлардан фойдаланишни яхшилаш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари.....	20
Хулоса ва таклифлар.....	23
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	25

КИРИШ

Ҳар қандай жамиятда инсонлар ўз эҳтиёжларини қондиришлари шарт, чунки ҳаёт кечириш — эҳтиёжларнинг қондирилишини англатади. Ҳаётий эҳтиёжларнинг турларикўп: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ва соф физиологик эҳтиёжлар. Улар жамиятнинг иқтисодий тараққиёти даражасига, ижтимоий-иқтисодий тузумига, ҳаёт кечиришнинг табиий-географик шароитига, тарихий-миллий анъаналар ва одатларга боғлиқдир.

Иқтисодиёт қолоқ бўлса эҳтиёжлар доираси тор ва, аксинча, ривожланган бўлса эҳтиёжлар дораси кенгаяди ва хилма-хил бўлади.

Инсон эҳтиёжини тўлароқ қондиришнинг негизида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш воситасида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ётади. Мамлакат моддий ишлаб чиқариш қанчалик юксалса шунчалик кўпроқ ялпи маҳсулот ва миллий даромад яратилади.

Мамлакатни модернизация қилиш даврида ўтаётган ҳар бир кун жамиятимизнинг мазмун жихатдан янгиланаётганидан далолат бериб келмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида янги иқтисодий категориялар, тушунчалар ҳаётимизга шу даражада тезлик билан кириб келмоқдаки, уларни идрок қилиш, назарий ва амалий жихатдан тадқиқ қилиш, методологик муаммоларни хал қилишга улгуриш қийин бўлмоқда.

Ўзбекистонда ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатларида чоп этилаётган иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисми бўлган молиявий таҳлилга оид адабиётларда корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда, асосан, унинг тасарруфидаги активларни урганиш билан чекланиб қолмоқда. Бу бизнинг фикримизча, корхонанинг иқтисодий фаолиятини тўлиқ таҳлил қилиш учун назарий ва методологик жихатдан етарли эмас. Чунки корхонанинг иқтисодий фаолияти бевосита унда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ.

Иқтисодиётда фаолият кўрсатаётган ҳар қандай корхона бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий рақобатда ютиб чиқишга ўзларининг

манфаатларини мутлок кондиришга харакат қиладилар. Айнан шу харакатларни мамлакат ички бозорининг туйинишига олиб келади.

Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислохот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини қуяр эканмиз, энг аввало, “шок терапияси” деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган ўринишлардан, бозор иқтисодиёти узини узи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан вос кечдик.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бошқарувнинг бозор тизимига ўтиш жараёнида тадрижий ёндошувни, “Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузманг” деган ҳаётий тамоилга таянган ҳолда, ислохотларни изчил ва босқичма-босқич амалга ошириш йўлини танладик.

1. Моддий ресурсларнинг иқтисодий табиати ва корхона фаолиятида тутган ўрни

Бозор иқтисодиёти шароитида молия хўжалик фаолиятини амалга оширишда моддий ресурсларнинг ўрни нихоятда каттадир. Моддий ресурслар корxonанинг ишлаб чиқариш жараёнида жуда ката роль уйнайди, чунки улар барча корхона таянадиган ва корxonанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб чиқариш базасини ташкил этади.

Марказлашган режали иқтисодиёт таҳлилига оид адабиётларда корxonанинг моддий бойлиги (ресурслари)ни ва меҳнат ресурсларини барча ресурслар мажмуаси сифатида қараш кўзда тутилган эди.

Уларнинг таҳлили барча ресурслар таҳлили деб юритилар эди. Аммо иқтисодиётни эркинлаштириш тамойилига асосланган бозор муносабатлари ҳукм сураётган ҳозирги шароитда иқтисодий жараёнлар таркибида моддий ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий активлар ҳам иштирок этади. Уларнинг таркибига муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, нау-хау, савдо маркалари, рўхсатномалар каби тушунчалар қиймати киради. Булар моддий бўлмасда, корхонага худди моддий бойлик сингари фойда келтиради. Аммо уларни корxonанинг моддий бойлигига киритиш мумкин эмас, чунки уларнинг шакли, мазмуни ва моҳияти жихатдан номоддийдир.

Корxonанинг моддий ресурслари таркиби куйдагилардан иборат:

1. Асосий воситалар.
2. Товар-моддий захиралар.

Корхона миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, Ушбу ресурслар ичида энг муҳимларидан бири ва хўжалик юритишда бирламчи аҳамият касб этадигани моддий ресурслар ҳисобланади. Моддий ресурслар бевосита корхона ташкил бўлишида асос ва унинг фаолиятида маблағ айланишини (пул-товар-пул) ҳаракатга келтирувчи воситалардир.

Корxonанинг асосий белгиси – уларнинг ўзларига тегишли мулкнинг мавжудлигидир. Айнан шу нарса корxonанинг моддий техник

имкониятларини белгилаб беради ҳамда уларнинг иқтисодий эркинлиги ва келажагини таъминлайди. Муайян мулкдан фойдаланмасдан ҳеч корхона ўзининг хўжалик фаолиятини амалга ошира олмайди.

Корхона мулкни айланма маблағлар(активлар) ва узоқ муддатли активларга ажратиш мумкин. Бунда корхона мулкнинг нафақат ижтимоий кўриниши, балки ишлаб чиқариш жараёнидаги роли, аҳамияти ва корхона иқтисодиётига таъсири ҳам ҳисобга олинади.

Корхоналарда узоқ муддатли активларнинг тузилиши ва таркиби бири-бирдан тубдан фарқ қилади. Бироқ барча корхоналар узоқ муддатли активлари таркибида асосий фондлар салмоқли ҳиссани ташкил этади.

Асосий воситалар – бу моддий бойлик бўлиб, ўзининг табиий кўринишини узоқ вақт мобайнида ўзгартирмайди ҳамда қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга аста-секинлик билан ўтказиб боради.

Асосий воситаларнинг аҳамияти шундан иборатки, улар меҳнат жараёнида мулк шаклини сақлаб қолиб, ҳар бир босқичдан кейин ишлаб чиқариш соҳасини тарқ этмайди. Хўжалик субъекти аниқ баҳоланган активдан иқтисодий фойда олишга ишончи бўлган тақдирдагина асосий воситаларни актив сифатида тан олади.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида асосий фондалар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи, иқтисодий ўсишни таъминловчи барча омиллар ичида асосий ўрин эгаллайди.

Асосий фондлар жамият моддий ресурсларининг асосий қисмини ташкил этади. Уларнинг 65 % дан кўпроғи асосий ишлаб чиқариш воситаларига тўғри келади.

Ишлаб чиқариш асосий воситалари моддий ишлаб чиқариш соҳасида қатнашади. У ўзининг амал қилиш цикли давомида ишлаб чиқариш жараёнида бир неча марта ишлатилади. Ишлаб чиқариш асосий фондалари босқичма - босқич эскириб, ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга тақсимлаб ўтказиб боради. Улар амортизация харажатлари ҳисобидан қопланади.

Корхона фаолиятида ноишлаб чиқариш асосий воситалари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Улар ходимларга хизмат қиладиган турар жойлар, боғча, спорт муассалари, ва бошқа маданий – маиший хизмат кўрсатувчи объектлардир. Ишлаб чиқариш воситаларидан фарқли уларок, улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди. Улар ўзларининг қийматини маҳсулот қийматига ўтказмайди. Уларнинг қиймати истеъмолда йўқ бўлиб кетади. Уларнинг ўрни тўлдирилмайди. Улар корхона фойдаси ҳисобига такрор ишлаб чиқарилади.

Ноишлаб чиқариш асосий воситалари ишлаб чиқариш хажми ва меҳнат унумдорлигига бевосита таъсир ўтказмасада, ишчилар турмуш шароити билан боғлиқ ҳолда, албатта корхонанинг хўжалик фаолияти натижасига таъсир қилади.

Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш воситалари иқтисодий ўрнатилган қарамасдан, умумий мақсади ва хизмат қилиш муддати билан фарқланувчи меҳнат воситаларининг асосий қисмини ташкил этади. Шунинг учун уларни алоҳида хусусиятлари бўйича муайян гуруҳларга ажратиш зарурияти туғилади.

Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш воситалари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ер участкалари, эгаллик қилиш ҳуқуқига эга корхонага тегишли бўлган табиатан фойдаланиш объектлари (сув, ер ости бойликлар ва бошқа табиий ресурслар);
- бинолар (ишлаб чиқариш – техник, ёрдамчи бинолар ва бошқалар);
- иншоотлар (муҳандислик қурилиш объектлари, кўприклар, электр узатиш мосламалари ва бошқалар);
- машина ва жихозлар;
- ўлчаш ва назорат қилиш асбоблари, қурилмалари ва лаборатория жихозлари;
- ҳисоблаш техникаси;
- транспорт воситалари(ички ва ташқи ишлаб чиқариш);

- қиймати энг кам иш хакининг 50 баробаридан кўп бўлган асбоб ва мосламалар;

- ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари хўжалик ичидаги йўллар.

Асосий фондлар алохида гурухлари ўртасидаги нисбат асосий фондларнинг қайси гурухи учун маблағ сарфланиши жамият учун аҳамиятсиз эмас. Чунки корхоналарни ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллайдиган ва уларнинг ишлаб чиқариш имкониятларини характерлайдиган асосий фондларнинг актив қисми машина ва жихозларнинг кўпайиши қизиқтиради.

Асосий фондлар актив қисмининг меъёрий ишлашини таъминлайдиган бинолар, иншоотлар, инвентарлар асосий фондларнинг пассив қисмига киради. Асосий ишлаб чиқариш воситалари қийматида жихозлар ҳиссасининг ошиши бошқа тенг шароитларда ишлаб чиқариш шароитининг ўсишига ва фондлар қайтимининг ошишига олиб келади.

Шунинг учун асосий фондлар структурасини тўғри ташкил этиш ишлаб чиқаришнинг усишига, таннархнинг пасайишига ва корхона пул маблағларининг ортишига олиб келувчи шарт сифатида қаралади. Саноатнинг турли тармоқларига тегишли корхоналарда асосий ишлаб чиқариш воситалари структураси бир хил булмайди. Енгил ва озиқ-овқат саноатида бинолар асосий ўрин эгаллайди (44-46%), ёнилғи саноатида иншоотлар (17-19%), электр энергетика саноати корхоналарида ўзатиш мосламалари (30-33%), машинасозлик корхоналарида машина ва жихозлар асосий ўрин эгаллайди.

Асосий ишлаб чиқариш воситаларига асосий таъсир қилувчи омиллар бўлиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот характери, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, механизация ва автоматлаштирилганлик даражаси ва корхонанинг иқлим ва географик жойлашиши ва хусусиятлари ҳисобланади.

Биринчи омил биноларнинг қиймати ва ўлчамига, транспорт воситалари ва ўтказиш қурилмаларининг ҳиссасига таъсир қилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши-маҳсус ишчи машина ва жихозлар

ҳиссасининг ошишига олиб келади. Худди шундай учунчи ва тўртинчи омиллар ҳам асосий фондлар тузилишига таъсир қилади. Асосий фондлар таркибидаги бино ва иншоотлар ҳиссаси иқлим шароити билан ҳам боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида вужудга келган мулкчиликнинг турли хил шаклларида асосий фондлардан самарали фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

2. Моддий ресурсларни таҳлил қилишнинг объектив зарурияти

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик фаолияти таҳлилининг роли кескин ошди, чунки бошқаришда олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланди. Олдин таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Эндиликда эса ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан қатъий назар, ўз фаолиятини юқоридан берилган-кўргазмани буйруқни бажаришга қаратилмасдан, балки мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу ўз навбатида таҳлилнинг ролини янада оширади. Корхоналарни таҳлил қилиш орқали ҳар бир субъектда мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора тадбирлари ишлаб чиқилади.

Таҳлил қилишнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги асосий вазифалари:

1. Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш;

2. Бизнес режанинг бажарилиши корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаши, унинг иқтисодий қудратини яхшилаши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлигини ошириш учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларини ўрганиш;

3. Ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни иш самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;

4. Хўжаликда мавжуд меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш;

5. Корхонани бошқаришни энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш кабилардан иборатдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, таҳлилнинг вазифаси ушбу бандларда келтирилган вазифалар билан чекланмайди. Корхона фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жараёнида унинг ҳамма жихатларини ўрганиш лозим.

Таҳлил жараёнида барча камчиликлар аниқланади. Бошқарув қарорларини қабул қилишда эса аниқланган камчиликларга келгусида йўл кўймаслик чора тадбирлари ишлаб чиқилади. Шу тариқа камчиликлар бартараф қилиниб, хўжалик фаолиятининг узлуксиз равишда такомиллашуви ва самарадорлиги ошиб бориши таъминланади.

Эркин бозор муносабатларининг шаклланиши, ривожланиши даврида корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолатига эътиборнинг кучайишига кўйидаги вазиятлар таъсир кўрсатади:

1. Марказлаштирилган режали иқтисодиёт даврида корхоналар фаолиятнинг натижалари, авваламбор ишлаб чиқариш дастўрининг бажарилиши, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг хажми билан ифодаланган бўлса, эркин бозор муносабатлари даврида корхоналар фаолияти молиявий натижалар (молиявий кўрсаткичлар) – фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари билан ифодаланади. Бу ўз навбатида бозор муносабатлари даврида корхоналар фаолиятининг молиявий ҳолатига эътибор ошаётганлигидан далолатдир.

2. Ҳар қандай жамиятда корхоналар фаолиятини ташкил этишда хўжалик юритиш усулларида фойдаланилади. Шундай усуллардан бири хўжалик ҳисоби усулидир. Хўжалик ҳисоби усули собиқ иттифок даврида шаклланди ва мамлакатимизда кенг фойдаланилди. Чунки уша даврда

корхона ва ташкилотлар фаолияти хўжалик ҳисоби тамоиллари асосида ташкил қилинган эди.

Бироқ бу даврда кўпгина корхона ва ташкилотлар фаолиятида хўжалик ҳисоби формал равишда фойдаланилган эди. Айрим корхоналар давлат бюджетига ҳеч қандай фойда келтирмас эди, яъни доимо зарар билан ишлаб, давлатдан ҳамма вақт дотация ва субсидия олиб, ҳаёт кечиради. Бу корхона ва ташкилотлар хўжалик ҳисобининг асосий тамоили – ўз-ўзини молиялаштириш тамойилларини амалга оширмаганлар. Чунки бу ҳолат маъмурий буйруқбозлик ва расмийчилик тизимининг асосий хусусиятларидан бири эди.

Эркин бозор муносабатларига ўтиш билан молиявий натижа асосий кўрсаткичга айланди эди. Корхоналар фаолияти энди юзаки эмас, ҳаққоний хўжалик ҳисоби амалга оширилиши лозим. Демак, корхоналар фаолиятида молиявий натижаларининг тутган ўрни ошиб боради, бозор иқтисодиёти хўжалик ҳисоби усулини инкор этмай, уни қабул қилади ва ҳаққоний хўжалик ҳисобини амалга оширади.

3. Маълумки, марказлаштирилган режали иқтисодиёт маъмурий буйруқбозлик ва расмийчилик даврида корхоналарнинг маблағларга бўлган эҳтиёжлари асосан давлат бюджети томонидан молиялаштириш йўли билан қопланар эди. Эркин бозор муносабатлари даврида эса корхона ва ташкилотларнинг қушимча маблағларга бўлган эҳтиёжлари кредитлаштириш орқали қондирилади. Бунинг учун корхоналар ўз фаолиятини самарали ташкил қилишлари, олинган кредитларни ўз вақтида қайтариб бериш қобилиятига, яъни керакли даражада молиявий имкониятларга эга бўлишлари керак.

4. Марказлаштирилган режалаштириш тизимида бутун корхона ва ташкилотлар давлатники бўлганлиги ҳамда унинг қармоғидалиги учун доимо давлат раҳнамолигидан фойдаланганлар давлат уларга ҳамма вақт молиявий ёрдам бериб турган.

Бозор муносабатлари даврида эса давлат томонидан ёрдам камайиб боради. Корхона ва ташкилотлар кенг иқтисодий мустақилликга эга бўлиб, ўз фаолиятига ўзлари жавоб беради. Шунинг учун корхона ва ташкилотлар ўзларининг керакли молиявий кўрсаткичларига эга бўлишлари керак.

5. Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан корхоналараро рақобат тизими шаклланди. Корхоналар банкротликка учрамаслик учун бозор муносабатларининг талабларига жавоб бера бориб, ўз фаолиятини яхши молиявий ҳолатда ушлаб туришлари лозим.

Шундай қилиб республикада бозор иқтисодиётининг шаклланиши муносабати билан корхоналарнинг молиявий ҳолатига, уни таҳлил қилиш энг долзарб масалаларига, шунингдек молиявий таҳлил қилиш услубини урганиш, узлаштириб олиш корхоналарнинг энг асосий вазифаларидан бирига айланади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш бир томондан корхоналарнинг мустақил фаолияти учун катта имконият яратиб берса, иккинчи томондан уларнинг масъулиятини янада оширади. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий эркинлиги ходимлар масъулиятининг ошганлиги ҳам фаолиятни чуқур таҳлил қилишни тақазо қилади.

Режали иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилни ташкил қилиш тизими яратилган бўлиб, асосан режанинг бажарилиши ва унга таъсир қилувчи омилларни давлат нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Эндиликда эса таҳлилнинг мазмуни шакли ва утказиш усуллари ўзгарди. Хозир таҳлил энг аввало мулкдор томонидан ўтказилаб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Бу ерда меҳнат жамоаси ва давлат манфаатларининг уйғунлиги таъминланиши лозим. Шу нуқтаи назардан таҳлилни янги талабга мос ҳолда шакллантириш муҳим аҳамият касб этмокда.

Иқтисодий таҳлилда корхона раҳбари ёки бошқарувчиси ишлаб чиқаришни батафсил ўрганиши лозим. Бунинг учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур бўлади.

Иқтисодий эркинлаштириш жараёни бозор механизмининг тақомиллашиши, ислохотларнинг тобора чуқурлаб бориши ҳар бир иқтисодий жараённи чуқур таҳлил қилишни тақазо қилмоқда. Чунки мулкдор иқтисодий жараёнда асосий субъект сифатида иштирок этади. У ўз мулкининг кўпайишидан, кўпроқ фойда олишдан манфаатдор. Бунга ўз-ўзидан эришиб бўлмайди. Бунинг учун тадбиркорлик ва ақл билан иш кўриш лозим.

3. Айланма маблағларнинг иқтисодий моҳияти ва корхона фаолиятидаги роли

Корхоналарда ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом этиши учун узок муддатли активлар билан бир қаторда айланма (жорий) активлар ҳам зарур бўлади. Айланма активлар ҳам корхона мулки ҳисобланади.

Моддий захиралар — ишлаб чиқаришнинг моддий шароитларидан бири ҳисобланади. Амалиётда улар меҳнат предметлари ҳам деб аталади.

Меҳнат предметлари меҳнат воситалари билан биргаликда меҳнат маҳсулотини, унинг истеъмол қийматини яратишда ва қийматнинг шаклланишида қатнашади.

Меҳнат предметлари ишлаб чиқаришнинг бир циклидагина қатнашади ва ўзининг натурал шаклини ўзгартиради, қийматини тўлиқ янгидан яратилган маҳсулот қийматига ўтказади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сотилганидан кейин, уларни ишлаб чиқариш учун сарфланган маблағлар корхонага қайтади ва доимо оборотда қатнашади. Корхонанинг маблағлари доиравий айланишнинг турли босқичларида: пул, ишлаб чиқариш воситаси ва тайёр маҳсулот (товар) шаклида бўлади.

Корхоналар маблағларининг доиравий айланиши жараёнида, албатта, дебиторлик қарзлари пайдо бўлади. Бу табиий ҳол.

Дебиторлик қарзлари — бу харидорлар ва буюртмачиларнинг сотилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун, шунингдек, турли юридик ва жисмоний шахсларнинг маълум мақсадларда олган маблағлари учун корхона олдидаги мажбуриятидир.

Айланма маблағлар — бу айланма ишлаб чиқариш ва муомала фондларининг пулдаги ифодасидир.

Айланма маблағлар ҳар доим бир вақтнинг ўзида доиравий айланишнинг барча босқичларида мавжуд бўлади — пул маблағлари, материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар кўринишида.

Корхона айланма маблағлари доимо ҳаракатда бўлади — муомала соҳасидан ишлаб чиқариш соҳасига ўтади ва ҳоказо. Айланма маблағлар айланиши корхона томонидан моддий ресурслар ва ишлаб чиқаришга зарур бошқа элементлар учун тўланган вақтдан бошланади ва бу маҳсулотни сотишдан олинган тушум кўринишида харажатлар қопланиши билан тугайди. Кейинчалик пул маблағлари яна корхона томонидан моддий ресурслар олиш ва уларни ишлаб чиқаришга киритиш учун ишлатилади.

“Ишлаб чиқариш омиллари бу – товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслардир”¹.

Корхоналарда ишлаб чиқариш дастурининг бажарилиши, маҳсулот (иш, хизмат) таннархнинг пасайиши, фойда ва рентабелликнинг ошиши, уларнинг белгиланган ассортиментда ва сифатли ишлаб чиқариш захиралари билан таъминланишига боғлиқ.

Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаришининг бир маромда самарали ривожланишини таъминлаш мақсадида корхоналар узоқ муддатга

1 Мэнкью Н.Г. Принципы Экономикс. – СПб: Питер Ком, 1999, стр.392.

мўлжалланган бизнес режаларга асосланган холда ишлаб чиқариш захираларини шакллантирадилар. Ишлаб чиқариш захиралари (меҳнат предметлари)нинг ўз вақтида олиб келинмаслиги ёки йўқлиги корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтаб қолишига сабаб бўлади.

Корхоналар ишлаб чиқариш захираларига бўлган талабини мустақил равишда режалаштирадилар. Улар бозорлардаги (товарлар, хизматлар, молия бозорларида) талабларни назарда тутган холда, нарх-навонинг ўзгариш тўғрисидаги ахборот ва ҳамкорларнинг имкониятларини ўрганиш асосида ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини бевосита ёки воситачи орқали олди-сотдини мустақил амалга оширади.

Иқтисодий рақобат авж олган шароитларда корхоналарнинг асосий мақсади – ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш, жумладан, ишлаб чиқариш захираларидан тежаб-тергаб фойдаланиш орқали ўз фойдаларини кўпайтириш ва оқибат натижада фойдалилик даражасини оширишга эришишдир.

Айланма маблағлардан самарали фойдаланишни таъминлаш учун замонавий янги техникалардан унумли фойдаланиш, шунингдек, самарали технологияларни ишлаб чиқаришга тезкорлик билан татбиқ этиш талаб қилинади. Улар ёрдамида айланма маблағларнинг ишлаб чиқаришга сарф қилиниши, тежалиши таъминланади.

Иқтисодий рақобат шароитида корхоналарда айланма маблағлардан фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш, хўжасизликка қарши курашиш, маҳсулот таннархида моддий харажатларнинг улушини камайтириб бориш масалаларига алоҳида эътибор берилиши зарур. Мавжуд моддий ва молиявий ресурслардан тўғри, тежамли фойдаланиш миллий иқтисодиётни янада ривожлантиришда, аҳолининг моддий фаровонлигини оширишда муҳим омилдир.

4. Айланма маблағларнинг таркиби, тузилиши, шаклланиш манбалари ва уларни нормаллаштириш

Айланма маблағлар таркиби ва тузилишини бир-биридан фарқламок керак. Айланма маблағлар таркиби дейилганда, айланма активларни ташкил этадиган элементлар йиғиндиси тушунилади. Айланма маблағларнинг алоҳида элементлари ўртасидаги нисбат айланма маблағлар тузилиши дейилади.

Корхонанинг самарали иши — бу минимал харажатлар қилиб максимал натижаларга эришишдир. Харажатларни камайтириш — бу, аввалом бор, корхона айланма маблағларини шакллантириш манбалари тузилишини оптималлаштириш, яъни ўз маблағлари билан кредит ресурсларини оқилона уйғунлаштиришдир.

Кредит ва кредиторлик қарзлари — бу корхонанинг бошқа юридик ва жисмоний шахслар олдидаги қарздорлигини билдиради.

Айланма маблағлар тўлиқ айланадиган, яъни ишлаб чиқариш ва муомала даврини ўтадиган вақт айланма маблағларнинг айланиш даври дейилади. Бу кўрсаткич корхонада маблағлар ҳаракатининг ўртача тезлигини тавсифлайди. У маълум турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш муддатига мос келмайди.

Айланма маблағларни бошқариш энг кам миқдордаги айланма маблағлар билан маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашдан иборат. Бу корхона айланма маблағлари доиравий айланишининг барча босқичлари бўйича мос шаклда ва минимал (лекин, етарли) миқдорда тақсимланиши лозимлигини билдиради.

Корхоналарнинг, ўзини-ўзи молиялаштирадиган ҳозирги шароитда, айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Айланма маблағларни бошқариш маҳсулот (иш,хизмат) ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашда айланма маблағлардан иложи борича камроқ фойдаланишда ифодаланади. Бу эса корхона айланма маблағлари айланишининг барча босқичларида мос равишда минимал, лекин етарли тарзда рационал тақсимланиши зарурлигини англатади. Бу вазифа ўз навбатида моддий ресурслар заҳиралари ва

харажатларини нормалаштириш туфайли муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Айланма маблағларни нормалаштириш корxonанинг узлуксиз ишлаши таъминлайдиган моддий бойлик ва бошқа ресурсларнинг минимал, лекин етарли захираларини шакллантириш учун зарур бўлган пул маблағларини аниқлашда ифодаланади. У ички захираларни аниқлаш, ишлаб чиқариш цикли давомийлигини қисқартириш ва тайёр маҳсулотни тезроқ сотиш имкон яратади.

Бироқ амалиётда корxonаларнинг барча айланма маблағлари ҳам нормалаштирилмайди. Шу сабабли айланма маблағлар нормалаштирилувчи ва нормалаштирилмайдиган турларга тақсимланади ва улар ҳозирги бозор муносабатлари шароитларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Нормалаштирилувчи айланма маблағлар қаторига корxона омборларидаги ишлаб чиқариш захиралари (хом ашё, материаллар, ёқилғи, унчалик қиммат бўлмаган предметлар ва жиҳозлар), тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари ва омбордаги тайёр маҳсулотлар киритилади.

Нормалаштирилмайдиган айланма маблағлар, бу – харидорларга бериб юборилган тайёр маҳсулот ёки товарлар, ҳисоб рақамидаги пул маблағларидир.

Корxonалар фаолиятида барча айланма маблағлар салмоғида 70-80%ни ташкил қилувчи нормалаштирилувчи айланма маблағлар асосий ўрин тутаяди. Айланма маблағларни нормалаштириш тежамкорлик режимида риоя қилиш ва ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини яратади.

Ресурсларни нормалаштириш жараёнида айланма маблағларнинг норма ва нормативлари белгиланади.

Айланма маблағларнинг нормаси, корxона моддий-товар бойликларининг минимал захираларини тавсифлайди ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига тўғри келувчи пул ўлчовида, захира кунлари ва захира нормаларида ҳисобланади.

Айланма маблағларнинг нормативи айланма маблағлар нормасини, нормаси аниқланган кўрсаткичга кўпайтиришни ифодалайди ҳамда қоидага кўра, пул кўринишида ўлчанади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланиши мумкин:

$$\text{Най.м} = \text{Нич.з} + \text{Нт.ич} + \text{Нт.м}$$

Бу ерда:

Нич.з - ишлаб чиқарилган захиралар нормаси;

Нт.ич – тугалланмаган ишлаб чиқариш нормаси;

Нт.м - тайёр маҳсулот нормаси.

Айланма маблағларни нормалаштириш ва айниқса, моддий ресурсларни сарфлаш нормаларини белгилашда қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозим:

- нормаларнинг прогрессивлиги ва динамиклиги;
- нормаларнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш □ техникавий жиҳатдан асосланганлиги;
- хом ашё, материал, ёқилғи, электр энергияси ва бошқа ресурслар ўлчамини тўғри танлаш;
- чиқит ва йўқотишларнинг олдини олиш;
- эскирган нормаларни қайта кўриб чиқиш ҳамда уларни фан-техника тараққиёти ютуқларига мос ҳолга келтириш.

Моддий ва бошқа ресурсларни нормалаштиришда бир нечта усуллар қўлланилади. Амалиётда қуйидаги усуллар кўпроқ учрайди:

1. Ўтган йиллар давомида амалда сарфланган ресурслар тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини ўрганиш ҳамда бир неча йиллар давомида рўй берган пасайишларни ҳисоблашга асосланувчи статистика-тажриба усули.

2. Лаборатория тажрибаларига асосан яратилган ҳамда инструментлар ва ёрдамчи материаллар сарфланиши нормасини аниқлашда қўлланилувчи - лаборатория □ техникавий усули.

3. Юзага келган ишлаб чиқариш шароитларидан ташқари бошқа корхоналарнинг илғор тажрибалари ва ютуқларини ҳам ҳисобга олиш имконини берувчи, моддий ресурслардан фойдаланишни

нормалаштиришнинг мукамалроқ усули ҳисобланувчи – ҳисоб-таҳлилий усули.

Корхона айланма маблағларини нормалаштириш тадбирлари ишлаб чиқариш заҳираларини нормалаштириш, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг оптимал катталиги, тайёр маҳсулот қолдиқлари ва келгуси давр харажатларини аниқлаш билан боғлиқ вазифаларни ечишга олиб келади.

Ишлаб чиқариш заҳираларини нормалаштириш, корхонанинг узлуксиз фаолият юритишини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Агар ишлаб чиқариш заҳиралари нормативлардан паст бўлса, ишлаб чиқариш жараёнининг издан чиқиши, ишчи кучи ва ускуналарнинг бекор туриб қолиши, корхонанинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари пасайишига олиб келиши мумкин. Шу билан бир пайтда, ишлаб чиқариш заҳираларининг белгиланган норма ва нормативлардан ошиб кетишига ҳам йўл қўймаслик керак, чунки бу маблағларнинг “музлаб” қолишига ва натижада корхона ва давлатнинг зарар кўришига олиб келади.

Ишлаб чиқариш заҳиралари жорий, суғурта (кафолатли), тайёрлов (технологик) ва мавсумий турларга бўлинади.

Жорий заҳира □ бу, материаллар етказиб бериш оралиғида ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш учун зарур бўлган заҳирадир. Жорий заҳиралар материал етказиб бериш даври, оралиғи ҳамда хом ашё ва бошқа материалларнинг суткалик сарфланишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Мисол. Нон комбинати бир суткада 10 тонна ун сарфлайди, тегирмондан эса бир ойда бир марта ун қабул қилади. Яъни етказиб бериш оралиғи 30 кунни ташкил қилади. Демак, уннинг максимал даражадаги жорий заҳираси 300 (10x30) тоннани, ўртача жорий заҳираси 150 (10x30:2) тоннани, ун ҳар ўн кунда етказиб берилгандаги минимал жорий заҳираси эса 50 (10x10:2) тоннани ташкил қилади.

5. Айланма маблағлардан фойдаланишни яхшилаш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари

Корхоналарнинг асосий вазифаларидан бири - ресурсларни тежаш тамойилига риоя қилган ҳолда ишлаб чиқаришни жадаллаштиришдир. Тежамкорлик режимини таъминлаш буйича чора тadbирлар тизимида асосий ўринни моддий ресурсларни тежаш эгаллайди.

Маҳсулот сифати, ишончлилиги ва узок муддат хизмат қилишига зарар етказмаган ҳолда унга сарфланадиган хом ашё, материаллар, ёқилғи харажатларини камайтиришни билдиради.

Айланма маблағларнинг айланиш муддати қанча кам ёки сотилган маҳсулотнинг ўша ҳажмда айланишлар сони қанча кўп бўлса, айланма маблағлар шунча кам талаб қилинади ва аксинча, айланма маблағлар қанча тез айланса, улар шунча самарали фойдаланилади.

Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш корхона фаолиятини нормал таъминлашда, ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишда катта роль ўйнайди. Бироқ, айрим корхоналарнинг ўз молиявий ресурслари, нафақат кенгайтирилган, ҳатто оддий такрор ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ миқдорда таъминлашга етмайди. Корхонада зарур молиявий ресурсларнинг йўқлиги, тўловлар интизоми даражасининг пастлиги ўзаро тўламасликларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Айланма маблағларнинг тўлиқ айланиш муддати қанчалик кичик ёки бу айланишлар сони қанчалик кўп бўлса, айланма маблағлар шунчалик кам талаб қилинади ва аксинча, айланма маблағлар қанчалик тез айланишда бўлса, шунчалик самарали ишлатилади.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига жуда кўп омиллар таъсир этади. уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- маҳсулот ҳажмининг кўпайиши;
- айланма маблағлар тузилишининг яхшиланиши;
- айланма маблағларни белгиланган меъёрлар даражасига етказиш;

- дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш;
- чиқарилаётган маҳсулотга талабни ўрганишнинг яхшиланиши;
- харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг яхшиланиши кабилар.

Бугунги кунда айланма маблағларда, айниқса, корхоналарнинг моддий-товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблағлари уларнинг тўлиқ сақланишига эътибор қаратиш, улардан мақсадларга мувофиқ ва самарали фойдаланиш, шунингдек, уларнинг айланишини тезлаштиришни талаб қилади. Корхоналар олдига қўйилган вазифаларни бажариш кўйидагиларни амалга оширишни талаб қилади:

- фан-техника тараққиёти ютуқларини кенг қўллаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиҳатдан асосланган норма ва нормативлар тизимини яратиш;
- корхоналарни узоқ муддатли хўжалик алоқалари юритишга ўтказиш ва кооперация қилишни ривожлантириш;
- маҳсулотлар, молиявий, моддий ва куч-қувват ресурсларининг сифат балансини тузиш;
- бошқариш тизимини ташкил этишнинг ва рағбатлантиришнинг оптимал шакллари қўллаш.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш учун курашда ҳар бир корхона уларнинг ишлаб чиқариш ва муомалада бўлиш муддатини қисқартиришга эришиши зарур. Гап шундаки, айланма маблағларнинг муомала соҳасида секин ҳаракатланиши корхонанинг бу воситалардан ишлаб чиқаришда фойдаланишда эришган ютуқларини йўққа чиқаришдан ташқари, уларнинг умумий айланишини ҳам секинлаштириши мумкин. Шу сабабли тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиб беришни тезлаштириш ёки маҳсулотни реализация қилиш муддатини қисқартириш ҳам айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришнинг муҳим йўли ҳисобланади.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш самараси, улардан фойдаланишни яхшилаш туфайли камроқ истеъмол қилиниши ёки қисман озод қилинишида акс этади. Айланма маблағлар мутлақ ёки нисбий озод қилиниши мумкин.

Мутлақ озод қилиш корхонанинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини камайтиришни тавсифлайди ҳамда мавжуд ресурслардан рационал фойдаланишга оид турли ташкилий-техник чора-тадбирлар ҳисобига амалга оширилади.

Нисбий озод қилиш айланма маблағлари ҳажмининг ўзгариши ҳамда сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини акс эттиради. Уни аниқлаш учун ҳисобот йилида айланма маблағларга эҳтиёжни, маҳсулотни мазкур давр мобайнида сотиш бўйича ҳақиқий айланиш ҳамда ўтган даврдаги айланишни (кунларда) инобатга олган ҳолда ҳисоблаш зарур. Улар ўртасидаги фарқ озод қилинган воситалар миқдорини беради.

Хулоса ва таклифлар

Иқтисодиёт қолақ бўлса эҳтиёжлар доираси тор ва, аксинча, ривожланган бўлса эҳтиёжлар дораси кенгайди ва хилма-хил бўлади.

Инсон эҳтиёжини тўлароқ қондиришнинг негизида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш воситасида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ётади. Мамлакат моддий ишлаб чиқариш қанчалик юксалса шунчалик кўпроқ ялпи маҳсулот ва миллий даромад яратилади.

Мамлакатни модернизация қилиш даврида ўтаётган ҳар бир кун жамиятимизнинг мазмун жихатдан янгиланаётганидан далолат бериб келмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида янги иқтисодий категориялар, тушунчалар ҳаётимизга шу даражада тезлик билан кириб келмоқдаки, уларни идрок қилиш, назарий ва амалий жихатдан тадқиқ қилиш, методологик муаммоларни хал қилишга улгуриш қийин бўлмоқда.

Ўзбекистонда ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатларида чоп этилаётган иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисми бўлган молиявий таҳлилга оид адабиётларда корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда, асосан, унинг тасарруфидаги активларни урганиш билан чекланиб қолмоқда. Бу бизнинг фикримизча, корхонанинг иқтисодий фаолиятини тўлиқ таҳлил қилиш учун назарий ва методологик жихатдан етарли эмас. Чунки корхонанинг иқтисодий фаолияти бевосита унда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ.

Моддий захиралар — ишлаб чиқаришнинг моддий шароитларидан бири ҳисобланади. Амалиётда улар меҳнат предметлари ҳам деб аталади.

Меҳнат предметлари меҳнат воситалари билан биргаликда меҳнат маҳсулотини, унинг истеъмол қийматини яратишда ва қийматнинг шаклланишида қатнашади.

Меҳнат предметлари ишлаб чиқаришнинг бир циклидагина қатнашади ва ўзининг натурал шаклини ўзгартиради, қийматини тўлиқ янгидан яратилган маҳсулот қийматиға ўтказидади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сотилганидан кейин, уларни ишлаб чиқариш учун сарфланган маблағлар корхонага қайтади ва доимо оборотда қатнашади. Корхонанинг маблағлари доиравий айланишнинг турли босқичларида: пул, ишлаб чиқариш воситаси ва тайёр маҳсулот (товар) шаклида бўлади.

Шулардан келиб чиқиб, қуйидаги таклифларни бериш мумкин:

- Корхона моддий заҳираларини тежамли ишлатиш;
- Корхонадаги ишлаб чиқариш воситаларини доимий тарзда янгилаб туриш;
- Асосий воситалардан фойдаланишни тўғри ташкил этиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги 1991 йил 19 ноябрдаги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги 1993 йил 6 майдаги Қонуни.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги 2000 йил 25 майдаги Қонуни.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидаларини ҳамда Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида” ги 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори.
6. Шавқиев Э., Нормуродов У., Артиков З., Хазратов А. “Корхона иқтисодиёти” фанидан маърузалар курси I-II-қисм. Самарқанд – 2016 йил.
7. Йўлдошев Н. Савдо корхонаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ. 2005.
8. Солиев А., Бузрукхонов С. Маркетинг. Дарслик. - Т.: “Иқтисод-молия”, 2010.
9. <https://stat.uz/uz/> – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.
10. <http://www.lex.uz/> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
11. <http://ziyonet.uz/> – Таълим портали.
12. <http://samarkand.uz> – Самарқанд вилояти ҳокимлиги расмий веб-сайти.